

Rijkhoff, Jan. 1994. Omstanders in Functionele Grammatica. In F. G. van Werkgem (ed.), *Dubbel Nederlands - 23 opstellen voor Simon C. Dik*. Amsterdam: IFOTT. 24–27.

1. Inleiding

In het algemeen gaat men in de speech act theorie uit van twee partijen: de spreker S en de direct aangesprokene(n) A. In veel spreesituaties zijn er echter naast A nog anderen (d.z.w. omstanders of: 'bystanders') die ook kennis (zouden kunnen) nemen van de inhoud van de uiting. In deze bijdrage wil ik ingaan op spreesituaties waarin omstanders een zodanige rol vervullen dat ze wellicht (naast S en A) als "derde partij" dienen te worden gerepresenteerd in de (volledig gespecificeerde) onderliggende structuur van de taaluiting.

2. Enige feiten

Er zijn grofweg drie soorten situaties waarin (bepaalde) omstanders in feite integraal deel uitmaken van de spreesituatie:

1. wanneer de hele of gedeeltelijke inhoud van de uiting meer bestemd is voor de omstanders dan voor A;
2. wanneer vanwege de aanwezigheid van (bepaalde) omstanders de vorm van de uiting zo wordt gewijzigd, dat alleen A de gehele inhoud ervan begrijpt (negatieve aanpassing);
3. wanneer uit respect of beleefdheid voor bepaalde omstanders de vorm van de uiting wordt gewijzigd (positieve aanpassing).

Elk van deze situatie-typen zal hieronder kort worden toegelicht aan de hand van één of meer voorbeelden.

Ad 1

De volgende situatie is een illustratie van het eerste type: een baby ligt al een tijdje te huilen, hetgeen voor beide ouders duidelijk hoorbaar is. Uiteindelijk neemt de moeder de baby in de armen en zegt: "Stil maar hoor, kindje. Als pappa niet reageert, dan zal mamma wel weer komen." Hoewel een toevallige, niet-meeluisterende passant (die bijvoorbeeld vanaf de straat de huiskamer inkijkt) zou kunnen denken dat de moeder met de huilende baby communiceert, is de uiting natuurlijk vooral gericht tot de vader.

Ad 2

In situaties van het tweede type wil de spreker -en vaak ook de direct aangesprokene- juist niet dat (bepaalde) omstanders kennis nemen van (aspecten van) de inhoud van de uiting. In dergelijke situaties is er vaak sprake van een al dan niet geïnstitutionaliseerde code of geheimtaal. Dat wil zeggen, er vindt een vorm van 'code switching' plaats: de spreker gebruikt uitdrukkingen waarvan hij/zij veronderstelt dat deze op dat moment alleen zullen worden begrepen door de aangesprokene(n). In de praktijk kan deze strategie verschillende vormen aannemen, zoals [i] woordsubstitutie, [ii] (het opzettelijk en excessief gebruik van) jargon, [iii] bijzondere spreekstijl, [iv] vreemde taal.

De minst geïnstitutionaliseerde vorm van woordsubstitutie vindt waarschijnlijk plaats in situaties waarin de spreker zich realiseert dat de aangesprokene bepaalde informatie nog even voor anderen verborgen wil houden. In dergelijke gevallen kan de spreker onder andere zijn toevlucht nemen tot vervangende, vage uitdrukkingen als "je-weet-wel" ("Hebben ze je vandaag nog gebeld over je-weet-wel?"). Een zekere mate van 'code switching' treft men wel

aan in situaties waarin specialisten-onder-elkaar (zoals auto-monteurs of medici) opzettelijk veel vaktermen gebruiken om te voorkomen dat niet-ingewijden de samenspraak al te goed kunnen volgen.

In de twee hierboven beschreven gevallen is sprake van één of meer fysiek aanwezige omstanders, maar er zijn ook situaties (vooral in meer "exotische" culturen) waarin men zich sterk bewust is van de aanwezigheid van duistere krachten of geesten, m.a.w. niet-fysiek aanwezige omstanders. Zo is bekend dat bijvoorbeeld Chinezen en Moerasarabieren hun jonge kinderen aanspreken met misleidende namen (zoals "Varken" of "Modder") om te voorkomen dat zij het slachtoffer worden van allerlei kwade geesten (Gavin Maxwell, 1983 [1957], "A reed shaken by the wind. A journey through the unexplored marshlands of Iraq", Penguin Books, p. 182).

Om een ander voorbeeld aan te halen, in bepaalde Australische culturen is het tijdens de jacht verboden om de namen van de te bejagen dieren uit te spreken. Hiermee denkt men te voorkomen dat de dieren worden gewaarschuwd en zich zullen verschuilen voor de jagers. Een vergelijkbaar fenomeen treft men aan bij de Kuman in Papoea Nieuw Guinea, alleen zijn het hier niet de dieren, maar jagers van andere stammen die in het ongewisse dienen te worden gelaten. Woordtaboes zijn er niet alleen met betrekking tot de jacht, maar ook bij andere, veelal rituele activiteiten (zie bv. William Foley, 1986, "The Papuan languages of New Guinea", Cambridge: CUP; pp. 42-47).

Als laatste voorbeeld volgt hier een kort verslag van een lunch, vorig jaar zomer in een Berlijns restaurant. Het gezelschap bestaat, naast twee Nederlanders, geheel uit Duitsers (behalve schrijver dezes zijn allen werkzaam bij hetzelfde taalkundige onderzoeksinstituut). Sommigen komen uit de voormalige DDR (de zgn. "Ossies"), anderen uit het voormalige West Duitsland (de "Wessies"). De voertaal is Engels, soms Duits - twee talen die alle aanwezigen beheersen. Daarnaast kent bijna elke deelnemer nog een taal die ook door één of twee andere deelnemers wordt begrepen (Nederlands, Turks, Frans, Chinees). Op een bepaald moment komt het gesprek op de kwalijke praktijken van het voormalige DDR-regime en één van Ossies meent die (vier jaar na de val van de Berlijnse Muur) alsnog te moeten vergoelijken. Tot grote verrassing van zijn Duitse collega's blijkt dat hij lid van de Oostduitse communistische partij is geweest. Er ontstaat een heftige discussie, vooral tussen het voormalige partijlid en één van de overige Ossies. Als de meningsverschillen hoog oplopen, richt laatstgenoemde zich plotseling in het Chinees tot één van de Wessies, andere disgenoten schakelen bijna onmiddellijk over op het Turks of het Frans, en de twee Nederlanders gaan tijdelijk over op hun moedertaal. Iedereen vond wel iemand om over deze kwestie van gedachten te wisselen in een taal die het voormalige partijlid niet kon verstaan.

In dit verband is het nuttig op te merken dat de zogenaamde priestertalen en wellicht andere vormen van rituele geheimtalen een aparte categorie lijken te vormen. In dergelijke situaties fungeert gewoonlijk iemand als medium van een onzichtbare, goddelijke kracht, waarbij het medium zich meestal bedient van een voor iedereen -inclusief de "spreker", d.w.z. het medium- onbegrijpelijke (nonsens)taal ('glossolalic speech'). Hoewel dergelijke uitingen (lexicaal gezien) betekenisloos zijn, kunnen ze toch een communicatieve waarde hebben: er zijn culturen waarin iemand optreedt als "vertaler", althans een persoon die wordt geacht in staat te zijn de geluidssignalen te begrijpen, geeft de inhoud door aan anderen.

Ad 3

Soms is er sprake van een systematische aanpassing van de uiting, omdat (i) de spreker geacht wordt respect te tonen voor bepaalde omstanders (met name voor zogenaamde taboe-verwanten), of (ii) omdat de spreker bepaalde omstanders de mogelijkheid wil bieden om ook aan het gesprek deel te nemen. Het betreft hier dus niet uitingen waarvan het nadrukkelijk de

bedoeling is dat bepaalde informatie ook [type 1] of juist niet [type 2] door omstanders mag worden gehoord.

In veel Australische talen moet men zich bijvoorbeeld bedienen van een bijzondere spreekstijl ('avoidance style') in aanwezigheid van bepaalde (taboe) verwanten, zoals schoonmoeders; vandaar ook de term 'mother-in-law language'. Deze spreekstijl wordt vooral gekenmerkt door een speciale woordenschat (Robert M.W. Dixon, 1980, "The languages of Australia", Cambridge: CUP; pp.58-68).

Tenslotte volgt hier nog een voorbeeld van een situatie waarin de spreker de vorm van zijn uitingen aanpast teneinde omstanders in de gelegenheid te stellen zich in het gesprek te mengen. Neem het geval van een monolinguale Engelsman die zich voegt bij een gezelschap van Nederlanders, die ook de Engelse taal actief beheersen: binnen korte tijd zullen de Nederlanders uit beleefdheid overschakelen op het Engels.

3. Representatie

Het is duidelijk dat (al dan niet fysiek aanwezige) omstanders dienen te worden opgenomen in een volledig gespecificeerde onderliggende representatie van de taaluiting, wanneer de uiting in feite vooral tot hen is gericht of wanneer hun aanwezigheid op **systematische** wijze de vorm van de uiting beïnvloedt. Omstanders kunnen op eenvoudige wijze worden gerepresenteerd door toevoeging van variabele B (van: Bystander) in Hengeveld's model:

$$(E_1: [III (S) (A) (Proposition X_1) (B_1) (B_2) \dots (B_n)](E_1))$$

Hierin zijn $B_1 B_2 \dots B_n$ satellieten bij het abstracte illocutionaire predikaat 'III'. Deze satellieten symboliseren contextuele entiteiten die op één of andere wijze een rol spelen in de volledig gespecificeerde onderliggende structuur van een taaluiting.

In situaties van type 1 symboliseert de A-variabele de direct aangesprokene en de B-variabele degene aan wie de uiting in feite gericht is en van wie een respons mag worden verwacht. In situaties van type 2 symboliseert de B-variabele de omstander voor wie bepaalde informatie verborgen moet blijven; in dergelijke gevallen dient er sprake te zijn van systematische aanpassing van de vorm van de uiting (verhullende of misleidende woorden, 'code switching'). In situaties van type 3, tenslotte, symboliseert de B-variabele de omstander die er door zijn aanwezigheid de oorzaak van is dat de spreker de vorm (taal, stijl) van zijn uiting op systematische wijze aanpast, hetzij uit beleefdheid (zoals bij buitenlanders), hetzij uit respect (zoals in het geval van de 'mother-in-law language').